

ЛЕКСИКОН СЛІВ, ОБРАЗІВ І СТЕРЕОТИПІВ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПИСУ: У ПОШУКАХ МОДЕЛІ

Галицько-Волинський літопис – досить неоднозначний феномен давньої української культури. Звичайно, це не “Слово о полку Ігоровім”, довкола якого тривають гострі суперечки. Однак це не зменшує кола проблем, яку дана пам’ятка ставить перед дослідниками.

Найпростіше прийняти шкільне, хрестоматійне бачення літопису як цілісного тексту, написаного невизначеним “автором” – пам’ятки, що репрезентує майже усю українську літературу XIII ст. (чи, кажучи педагогічним сленгом, “ввібрала в себе її найкращі риси”). Натомість текстологічні дослідження істориків та філологів дають, як відомо, зовсім іншу картину Галицько-Волинського літопису. У “спрощеному” варіанті його текст ділять на Галицьку і Волинську частину, укладену, відповідно, галицьким і волинським редакторами. У варіанті Антона Генсьорського літописних редакцій і підредакцій нараховується аж п’ять¹. Слід врахувати також лакуни та вставку з “Легендою про євшан-зілля” на самому початку літопису, а також те, що він обривається на півслові. Якщо долучити сюди різночитання між списками пам’ятки, то й картина стане ще складнішою.

Фактично, під назвою “Галицько-Волинський літопис” об’єднані тексти різних жанрів (воєнні повісті та хроніки походів, життя тощо), неоднакових за тематикою, стилістикою, ідеологічним спрямуванням тощо. Не зовсім зрозумілим у ньому є також функції та статус текстів, які містять виклад правових актів, зокрема княжих грамот. Залишається дискусійним питання, чим вони, власне, є: юридичними документами, живцем перенесеними в хроніку, чи невід’ємними атрибутами самого літопису.

У підсумку маємо незакінчений літопис з неповним початком, який розпадається на ряд фрагментів. Він неоднорідний і

¹ Генсьорський А. *Галицько-Волинський літопис (Процес складання, редакції і редактори)*, Київ 1958, с. 5-24.

з погляду образної та сюжетної системи: одні образи та сюжети тут оригінальні, інші – натомість, стереотипні, банальні. Крім того, навіть якщо (вслід за Дмитром Чижевським) вважати профілюючим стилем української літератури XII–XIII ст. наростанням орнаментального стилю², то й тоді кидається у вічі різкий контраст між традиційною знеособленістю (кажучи словами Чижевського, “монументалізмом”) того ж таки, умовно кажучи, “Життя Данила Романовича” та відносно індивідуалізованістю “Життя Володимира Васильовича” на сторінках хроніки.

Однак усе це не викликає здивування. Галицько-Волинський літопис створений за канонами літератури XIII ст., у якій критерії авторства, краси, емоційності, інформативності, традиції та новаторства були іншими, аніж у наш час. Не можна забувати, що його уклали не для наших сучасників, і не для широкого кола читачів, і не з метою фіксації історичних фактів, а для прославлення князів, тобто самих персонажів літопису, їхніх родин або найближчого оточення. Тому важко сказати, чи компілятивний характер, риторична і образна строкатість пам’ятки були для її авторів та первісних реципієнтів аж такою помітною вадою.

Зрештою, усе сказане анітрохи не применшує ваги та значущості Галицько-Волинського літопису, а, навпаки, підвищує її. З одного боку, його гетерогенність завдає дослідникам додаткових труднощів, однак вона ж робить пам’ятку добрим джерелом для вивчення естетичних та етичних категорій тогочасної літератури, ментальності та культури, а водночас й книжного мовлення, а також методів і принципів побудови тексту. Якщо використати вже трохи заявлену метафору, можна сказати, що словесна і сюжетна тканина літопису сплетена з різних ниток. Отже, наше завдання – детально вивчити їхню фактуру, матеріал, з якого вони зроблені, а також спосіб, в який вони зв’язані між собою.

Постає питання: для чого це потрібно? Причина теж лежить на поверхні. Попри критичне ставлення до структуралізму чи постмодернізму навіть чистий історик-позитивіст мусить визнати, що, аналізуючи документи, він має справу насамперед зі словами, а не з самими фактами. Натомість між словами,

---

² Чижевський Д. *Історія української літератури*, Тернопіль 1994, с. 133.

подіями та речами нерідко лежить велика безодня. Приклад середньовічних літописних текстів є тому підтвердженням. З одного боку, різні події, спровоковані різними причинами, тут можуть виражатися з допомогою майже однакових шаблонних словесних формул. З іншого – схожі між собою факти та вчинки історичних діячів можуть бути описані різними авторами дуже по-різному, залежно від їхніх політичних та індивідуальних симпатій та антипатій. Найкраще це видно там, де йдеться про полярні політичні, культурні чи риторичні традиції. Тому на сторінках різних частин Галицько-Волинського літопису можна побачити різні оцінки одних і тих же персонажів. Усе це й спонукає розглянути його текст під історико-філологічним мікроскопом, шукаючи там елементарні одиниці мови, мислення і культури.

Одним із способів для того, щоб зробити видимими ці “атоми смислу” є укладання спеціального словника. Одначе світ лексикографії не менш неоднорідний, аніж текст Галицько-Волинського літопису. Тут маємо словники тлумачні та енциклопедичні, історичні, етимологічні, діалектні, етнолінгвістичні словники, словники мови одного автора і загальнонаціональні лексикони тощо. Так, зразки для укладання словника окремих літературних пам’яток вже нібито існують. Одним із популярних прикладів є лексикографія того ж “Слова о полку Ігоревім”: насамперед, ближчий нам за задумом “Словарь-справочник “Слова о полку Игореве” під редакцією Віри Виноградової³ та відома енциклопедія Михайла Булахова⁴. Ідея цих словників у багатьох моментах корисна і для нашого проекту.

Однак в полі досяжності майбутнього лексикону стоїть дещо вужче коло питань: насамперед, ті категорії мови та мислення, які зустрічаються у тексті Галицько-Волинського літопису. Тому концептуально ближчими до нього є недавні словники етнолінгвістів Люблінської і Московської шкіл (польський “Słownik stereotypów i symboli ludowych” під редакцією Єжи Бартмінського, російські “Славянские древности” й

³ *Словарь-справочник “Слова о полку Игореве”*. Сост. В. Виноградовой, Москва 1965–1984, вып. 1–6.

⁴ Булахов М. Г. *“Слова о полку Игореве” в литературе, искусстве, науке. Краткий энциклопедический словарь*, Минск 1989.

“Славянская мифология” під редакцією Наталії Толстої), а також роботи представників т.зв. московської концептуальної школи (зокрема, Юрія Степанова)⁵. До цієї групи лексиконів слід зарахувати й праці львівських мовознавців “Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник” Наталії Хобзей⁶ та майбутній “Словник вербальних символів” Оксани Сімович, кілька гасел якого опубліковано⁷.

Проте кожна з цих праць демонструє свій підхід до аналізованих у ній пам’яток. “Słownik stereotypów i symboli ludowych” подає, в основному, мовні образи фольклору з невеликими порівняльно-історичними екскурсами. “Славянские древности” і “Славянская мифология” також скеровані на етнографію і фольклористику, так само, як і цікавий своїм авторським підходом “Słownik folkloru polskiego” Ю. Кжижановського⁸, де історія культури подана крізь призму функціонування усної традиції. Переважно у словниках цього типу, за винятком лексикону Кжижановського, не фігурують категорії і стереотипи соціального життя. Зразком аналізу понять, пов’язаних з соціальною реальністю, може слугувати хіба “Лексикон індоєвропейських соціальних інституцій” французького мовознавця Еміля Бенвеніста. Однак він ґрунтується, в основному, на грецькій й латинській мовно-культурній традиції і має вигляд монографії, а не власне – словника. Натомість “спроба словника російської культури” під назвою “Константи” одного з ідейних послідовників того ж Бенвеніста Юрія Степанова, хоч і охоплює різнопланові категорії, зорієнтований передусім на діахронію, розвиток ідей-концептів у часі й просторі. Ближчим до нашої моделі є філософсько-культурологічний, наприклад, “Словарь культуры

⁵ *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Pod red. J. Bartmińskiego, Lublin 1996–1998, t. 1-2; *Славянская мифология. Энциклопедический словарь*. Отв. ред. Н. Толстая, Москва 2002. *Славянские древности. Энциклопедический словарь*. Отв. ред. Н. Толстая, Москва 1995–1998, т. 1-2 (видання продовжується); Степанов Ю. *Константы: опыт словаря русской культуры*, Москва 2000.

⁶ Хобзей Н. *Гуцульська міфологія: Етнолінгвістичний словник*, Львів 2002.

⁷ Сімович О. До проблеми укладання “Словника вербальних символів”. *Діалектологічні студії*, Львів 2003, № 2, с. 261-300 (статті “Кров”, “Вода”, “Зозуля”); Сімович О. Словник вербальних символів: Калина. *Діалектологічні студії*, Львів 2005, № 5, с. 287-297.

⁸ *Słownik folkloru polskiego*. Pod red. J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1965.

XX века” Вадима Руднева⁹, де аналізовані категорії та коментарі до них супроводжуються цитатами з першоджерел. Великі енциклопедичні історико-культурологічні словники (на зразок відомого “Słownika starożytności słowiańskich”) зосереджені на реаліях матеріальної культури, подіях та персонажах, у той час як детальний аналіз багатьох категорій і форм ментальності тут “винесений за дужки” дослідження. З іншого боку, історичні тлумачні словники (“Материалы для словаря древнерусского языка” Ізмаїла Срезневського, “Старославянский словарь”¹⁰) аналізують лише одиниці мови, а не культури.

До речі, слід з жалем відзначити, що в Україні досі не з’явився жоден словник, який би спеціально охоплював лексику давньоукраїнських пам’яток до XIV ст. (Винятком тут є “Історичний словник українського языка” Євгена Тимченка¹¹, але він, по-перше, вийшов більш як півстоліття тому, а по-друге, тут книжна мова X–XIII ст. подана не самостійно, а як один з етапів розвитку української мови до XVIII ст. Зрештою, від Тимченка не можна нічого вимагати: на свій час він і так зробив, що міг. Натомість нині, як видається, в наукових колах побутує інша теза: мовляв, нащо створювати українські лексикони книжної мови X–XIII ст., коли цілком добре можна користуватися відповідними російськими. Такий підхід, звичайно, не витримує критики. Тому спроба пропонованого словника є лише одним із кроків для заповнення подібних прогалів в українській науці.

Отож, наш лексикон мав би поєднувати у собі певні риси різних типів словників. Його першочерговим завданням повинна стати фіксація лексики та фразеології Галицько-Волинського літопису з відповідним тлумаченням кожного слова та цитатою-ілюстрацією з літописного тексту. Зокрема, тут мали б бути фіксуватися присутні у літописному тексті назви предметів, істот, речей (такі як *ангель*, *антихристъ*, *богъ* тощо), топоніми (*Холмъ*, *Лвовъ*), етноніми (*ляхи*, *агаряны*, *татаре*), антро-

⁹ Руднев В. П. *Словарь культуры XX века*, Москва 1999.

¹⁰ Срезневский И. *Материалы для словаря древнерусского языка*, Санкт-Петербург 1903–1912, т. 1-3; *Старославянский словарь (по рукописям X–XI в.)*. Под ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, Москва 1999.

¹¹ *Історичний словник українського языка*. За ред. Є. Тимченка, Харків–Київ 1930–1932, т. 1, вип. 1-3.

поніми (*Романъ, Данило, Василко*) та їхні атрибути – ознаки (*безбожний, окаянный*), дії (*идти, запалити, плакати*) тощо. У структуру відповідних словникових статей повинні ввійти й ідіоматичні словесні конструкції, кліше, шаблонні формули, фразеологізми літопису (наприклад, *предати огневи, стати противу лицю*), а також типові речення, що відображають сюжетні стереотипи, стандарти викладу подій (наприклад, *тишина бысть, не бысть ничто же* – при описі “мирних” років). У такому вигляді лексикон перетворюється на тлумачний міні-словник книжної української мови XIII ст. Проте нам важливо показати не тільки ключові, опорні лексеми чи фраземи, з яких збудовано поверхню тексту, але й те, що приховане за нею, в його глибині: образи, категорії мислення, стереотипи чи концепти ментальності тощо (кожен може вибрати своє окреслення для цих культурних феноменів). Цьому завданню мали б слугувати більші чи менші за обсягом історико-культурологічні коментарі, які б показували не просто значення слова, а смисл образів й символів, які стоять за ним; і не лише у контексті Галицько-Волинського літопису, але з огляду на їхнє походження, роль і функціонування у культурі XIII ст. загалом. У цьому лексикон стає схожим на мікроенциклопедію тогочасної культури.

По суті, фундаменти для цієї праці заклав ще у 60-их роках співробітник відділу мовознавства львівського Інституту суспільних наук (як тоді називався нинішній Інститут українознавства) Антін Генсьорський у своїх монографіях та статтях¹². Саме тут текст Галицько-Волинського літопису чи не вперше розглянуто водночас у кількох різних контекстах: мовознавчому, літературознавчому та історико-культурному. На сторінках праць Генсьорського детально проаналізовано не лише багато слів та формул літопису, не тільки його стилістич-

¹² Генсьорський А. *Значення форм минулого часу в Галицько-Волинському літопису*, Київ 1957; Його ж. *Галицько-Волинський літопис. (Процес складання, редакції і редактори)*, Київ 1958; Його ж. *Значення форм минулого часу в Галицько-Волинському літописі*, Київ 1959; Його ж. Про деякі особливості стилю в Галицькому літописі. *Дослідження і матеріали з української мови*, Київ 1959, т. 1, с. 37-48; Його ж. Помилкова інтерпретація Длугошем деяких місць тексту Галицько-Волинського літопису. *Дослідження і матеріали з української мови*, Київ 19, т. 3, с. 16-26; Його ж. *Галицько-Волинський літопис...*, Київ 1961.

ні та риторичні особливості, але й специфічні риси мислення його укладачів. У цьому розумінні ідея нашого словника є лише логічним завершенням такого проекту, його доповненням, збагаченням і трансформацією в іншу, сучаснішу, форму. До речі, слід зауважити, що дух і буква робіт Антона Генсьорського опосередковано дотичні до складної проблеми боротьби за спадщину Галицько-Волинської держави. Статті й книги цього дослідника є добрим зразком того, як можна стати понад власними ідеологічними переконаннями і тенденціями доби, вибравши золоту середину наукової об'єктивності. Не є таємницею, що Антон Генсьорський, так само як кілька інших дослідників галицько-волинської проблематики ХІХ – першої половини ХХ ст. (Денис Зубрицький, Антон Петрушевич, Ізидор Шараневич, Іларіон Свенціцький та Лукія Гумецька) у різний час належали до русофільської культурної та суспільно-політичної орієнтації в Галичині. В ідеологічній основі цього руху, нагадаю, була й теза про існування на східнослов'янських територіях однієї великої етнокультурної спільноти – “єдиного русского народа от Тиссы до Амура, от Карпат до Камчатки”. Такий підхід мав би суттєво позначитися на оцінці історичних та культурних подій. Однак у працях А. Генсьорського, як і в роботах Свенціцького та Гумецької немає жодного натяку на схожу концепцію, хоча в час публікації їхніх робіт у радянській науці почали активно впроваджувати тези про “споконвічну мовну та історичну єдність східнослов'янських народів та їхніх культур”. Навпаки, аналізуючи Галицько-Волинський літопис, Генсьорський бачить у ньому використання водночас і східних, і західних мовних, літературних та культурних моделей, але одночасно підкреслює локальну специфіку пам'ятки.

Після цього відступу доцільно підвести короткі підсумки. Насамперед, ця стаття – лише анонс, частина початкового етапу роботи над лексиконом Галицько-Волинського літопису. Його повна картина ще не зовсім ясна і є справою майбутнього. По-друге, ми не ставимо перед собою надто глобальних і масштабних завдань. У контексті культури того ж таки ХІІІ ст. перед кожним дослідником існує принаймні два шляхи. Можна наслідувати Чингізидів і намагатися дійти до останнього моря, до країв світу. Мені ж особисто ближча та сцена Галицько-

Волинського літопису, де хроніст разом з Данилом Романовичем радіє, що той ступив на Чеську землю, яку не воював навіть Володимир Святий. Для Бату-хана це, напевно, не було б особливим компліментом. Натомість для руського князя це стало неабияким досягненням. Адже він теж дійшов до країв ойкумени, але не монгольської, а своєї власної. Можна, звичайно, прагнути до створення словника української культури княжої доби, пізніше – словників ранньоновітньої й модерної української культур¹³. Але якщо нам вдасться створити хоч би невеликий лексикон тільки одного Галицько-Волинського літопису, чи навіть обмежитися форматом матеріалів до нього – це вже буде успіхом, нехай і мінімальним. Головне, як каже літописний Володимир Василькович у розмові з послом Лева Даниловича, єпископом Мемноном, “абы то свіча была”. А решта – додасться.

---

¹³Голик Р. Від мови до ментальності: Проблеми створення словника категорій української десекулярної і традиційної культури. *Діалектологічні студії*, Львів, 2003, № 2, с. 155-164.